

فرآیند بومی‌سازی شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی در ایران^۱

عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری* - دانشیار گروه علوم جغرافیایی و سنجش از دور، دانشگاه تربیت مدرس

داوود مهدوی - دانشجوی مقطع دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه تربیت مدرس

مهدی پورطاهری - استادیار گروه علوم جغرافیایی و سنجش از دور، دانشگاه تربیت مدرس

پذیرش نهایی: ۱۳۸۹/۱۲/۱۸

دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۱۰/۲۵

چکیده

مفهوم پایداری در صنعت گردشگری، طی چند دهه گذشته یکی از اصلی‌ترین و در عین حال مباحثه‌انگیزترین مفاهیم توسعه گردشگری و به عنوان چارچوبی برای فهم روندهای توسعه اقتصادی-اجتماعی و مدیریت منابع طبیعی و گردشگری در سراسر جهان مطرح شده است. این در حالی است که از یکسو پیچیده و غامض بودن این مفهوم و از سوی دیگر نحوه عملیاتی کردن و اندازه‌گیری پیشرفت به سوی پایداری در صنعت گردشگری، آن شاخص‌ها و معرف‌های دقیق و جامعی که بتواند با در نظر گرفتن همه جوانب، پایداری گردشگری را اندازه‌گیری کند و توسعه پایدار گردشگری را میسر سازد، ضروری به نظر می‌رسد. از سوی دیگر در وضعیت کنونی گردشگری روستایی کشور و با توجه به جوان بودن بسیاری از مقاصد گردشگری روستایی، ضرورت در اختیار داشتن مجموعه‌ای مناسب از شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی بومی‌شده برای ارزیابی وضعیت و ترسیم مسیر آینده، امری بسیار حیاتی و راهبردی تلقی می‌شود. چراکه به باور بسیاری از دانشمندان "اطلاعات خوب پایداری"، زمینه‌ساز تصمیم‌سازی و برنامه‌ریزی بهینه برای پیشرفت در مسیر توسعه پایدار گردشگری روستایی در

eftekhaa@modares.ac.ir

* نویسنده مسئول:

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری داوود مهدوی با عنوان «ارزیابی پایداری توسعه گردشگری روستایی در ایران - مورد: روستاهای تاریخی - فرهنگی ایران» است که با راهنمایی دکتر عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس انجام شده است.

آینده خواهد بود. از این رو در مقاله حاضر نیز پرسش اصلی تحقیق این بوده است که شاخص‌ها و معیارهای مناسب برای اندازه‌گیری پیشرفت به سوی پایداری توسعه گردشگری روستایی کشور کدام‌اند؟ و چه فرآیندی شاخص‌ها و معیارهای مناسب اندازه‌گیری پایداری توسعه گردشگری روستایی کشور را به دست می‌دهد؟ بدین منظور مقاله حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و پیمایش و نظرخواهی از استادان، خبرگان و متخصصان امر به شیوه دلفی به ارائه شاخص‌ها و معیارهای مناسب (بومی‌شده) برای اندازه‌گیری پیشرفت به سوی پایداری گردشگری در ایران پرداخته است. بر اساس یافته‌های تحقیق در مجموع تعداد ۸۰ شاخص برای ارزیابی پایداری گردشگری روستایی به دست آمده که از این تعداد ۲۲ شاخص برای ارزیابی پایداری اجتماعی، تعداد ۲۴ شاخص برای ارزیابی پایداری اقتصادی و تعداد ۳۴ شاخص برای ارزیابی پایداری محیطی گردشگری روستایی بوده که مناسب با ساختار روستاهای ایران و سازگار با محیط روستاهاست.

کلیدواژه‌ها: گردشگری، شاخص‌های پایداری، بومی‌کردن شاخص‌ها، توسعه پایدار گردشگری روستایی.

مقدمه

امروزه پارادایم پایداری به طور عام و در صنعت گردشگری به طور خاص به دغدغه‌ای جهانی تبدیل شده و در نوشتار توسعه گردشگری مفهوم پایداری به کانون اصلی مباحث علمی و دانشگاهی جهان تبدیل شده است (Mason & Van Der Borg, 2002, 2). اکنون با مشخص شدن ناپایداری‌ها و مضرات فراوان آنها در مسیر توسعه، پارادایم پایداری به عنوان مسئله‌ای مهم و ضروری نمود یافته و توجه مجامع جهانی را در طول دو دهه اخیر به خود جلب کرده است. به دنبال این چالش‌های جهانی، بحث‌هایی در خصوص ارتباط گردشگری و توسعه پایدار در دهه گذشته مطرح شد و گسترش یافت (V.R. Van der, 2005, 165). از زمان انتشار گزارش «آینده مشترک ما»، پایداری به هدفی مهم در روند توسعه در سطوح مختلف محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی تبدیل شده است. در پاسخ به این چالش مهم طی دهه‌های اخیر پژوهشگران، دولت‌ها و سازمان‌های مختلف ملی و بین‌المللی متعددی تحقیقات و برنامه‌های ابتکاری زیادی را در راستای حرکت و گذار به سوی پایداری هرچه بیشتر ارائه کرده‌اند. در این زمینه بعد از کنفرانس ریو (۱۹۹۱) کارگاه‌ها، میزگردها و کنفرانس‌های

متعددی در خصوص ارتباط گردشگری و توسعه پایدار برگزار شد و نوشتارهای پایداری در مورد گردشگری گسترش یافت و تلاش‌ها معطوف به تبیین ارتباط مفهومی گردشگری پایدار با توسعه پایدار به منظور جهت‌دهی و مدیریت مطالعات مربوطه در جهت ارتقای رویکردها و ابزارها برای توسعه گردشگری همه‌جانبه و محافظت از محیط طبیعی (یا فرهنگی) در نواحی و مقاصد گردشگری شد (V.R.Van der, 2005, 164). بسط و گسترش این مفاهیم و دیدگاه‌ها در مطالعات توسعه گردشگری به دنبال افزایش سریع تعداد گردشگران و گسترش فرآیند صنعت گردشگری انبوه و تأثیرات مخرب آن بر محیط و انسان‌ها در نقاط مختلف جهان بود که منجر شد تا در طول دهه ۱۹۹۰، کارشناسان و صاحب‌نظران کشورهای مختلف اهمیت و ضرورت توجه به عوامل پایداری در بخش گردشگری را متذکر شوند و درخصوص رفع یا تعدیل عوامل ناپایداری این بخش هشدار دهند. از این رو برای از بین بردن عوامل ناپایداری و نیز حفظ محیط‌زیست در چارچوب موافقت‌نامه‌های بین‌المللی، روش‌های توسعه پایدار و اندازه‌گیری پایداری از طریق شاخص‌ها و معیارها در فرایند برنامه‌ریزی و ارزیابی تأثیرات گردشگری اهمیت زیادی پیدا کرد، چرا که بیشترین سهم توسعه گردشگری متکی بر جاذبه‌ها و فعالیت‌هایی است که به محیط طبیعی، میراث تاریخی و الگوهای فرهنگی مناطق گردشگری مربوط می‌شوند. بنابراین، اگر این منابع ضایع یا نابود شوند، مناطق گردشگری نمی‌توانند گردشگران را جلب کنند و بالطبع صنعت گردشگری موفق نخواهد شد. در این میان یکی از عوامل یکسان‌سازی در رهیافت کلی پایداری، تبیین مفهوم پایداری و تدوین چارچوب نظام‌مندی برای سنجش و ارزیابی میزان پایداری و پیشرفت در مسیر توسعه پایدار است. در این زمینه به سازوکار پس‌خوراند و مشاوره‌ای نیاز است تا به طور مؤثر پیشرفت دستیابی به اهداف را اندازه‌گیری کند. یکی از روش‌های شناسایی و توجه به این چالش‌ها، ابداع و به‌کارگیری معرف‌ها و شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری در چارچوب و الگویی منظم است. پیش از انجام این کار به منظور ایجاد مجموعه‌ای مناسب از شاخص‌ها برای اندازه‌گیری پایداری در منطقه‌ای خاص همانند نواحی روستایی ایران، ضرورت ایجاد برنامه منظم مشاوره‌ای و در نظر گرفتن دیدگاه‌های خبرگان و

متخصصان امر، نهادهای مختلف و سایر ذی‌نفع‌ها مشاهده می‌شود. به همین دلیل یکی از اهداف بنیادین نوشتار حاضر، شرح و بسط روش‌شناسی مناسبی برای تبیین و طراحی شاخص‌های بومی پیشنهادی پایداری گردشگری در سطح نواحی روستایی ایران و در نهایت ارائه شاخص‌ها و معرف‌های عملیاتی پایداری در ایران است. از این رو مقاله حاضر در پی پاسخگویی به این پرسش است که شاخص‌ها و معیارهای مناسب برای اندازه‌گیری پیشرفت به سوی پایداری توسعه گردشگری روستایی کشور کدام‌اند؛ و چه فرآیندی شاخص‌ها و معیارهای مناسب اندازه‌گیری پایداری توسعه گردشگری روستایی را به دست می‌دهد. بدین‌منظور با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و پیمایش و نظرخواهی از استادان، خبرگان و متخصصان امر به شیوه دلفی به بررسی نوشتارهای تحقیق و طراحی فرآیند تدوین و ارائه شاخص‌ها و معیارهای مناسب (بومی‌شده) برای اندازه‌گیری پیشرفت به سوی پایداری گردشگری در ایران پرداخته شده است.

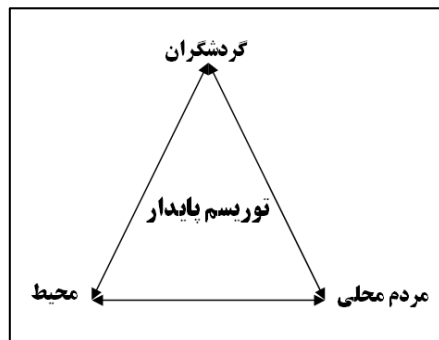
مبانی نظری تحقیق

توسعه پایدار گردشگری روستایی

در عصر حاضر، گردشگری و اقتصاد گردشگری در حال تبدیل شدن به یکی از سریع‌ترین صنایع رو به رشد جهان، ابزاری برای ایجاد درآمد ملی، از اصلی‌ترین ارکان اقتصادی جهان و نیز از مفاهیم، اشکال و ارکان توسعه پایدار قلمداد می‌شود (Rattanasuwongchai, 1998, 2). از طرفی گردشگری اشکال مختلفی دارد؛ که اکنون شکلی نوین و گزیداری از گردشگری با عنوان گردشگری روستایی، با هدف توسعه پایدار جوامع محلی در نواحی روستایی و به عنوان ابزاری برای توسعه اقتصادی و اجتماعی و یکی از مهم‌ترین مشاغل مدرن در مناطق روستایی ارتقا یافته است (Walpole & Goodwin, 2000, 5). هرچند که گردشگری روستایی در مجموع موضوع جدیدی نیست، اما اهمیت آن و نقشی که در توسعه پایدار جوامع محلی ایفا می‌کند، به تازگی مورد تأیید قرار گرفته است (ظهرابی، ۱۳۸۵، ۱۰). این در حالی است که با آنکه مفاهیم

توسعه پایدار از دهه ۱۹۸۰ به بعد در نوشتارهای توسعه جهان به طور گسترده مورد توجه صاحب‌نظران واقع شده، اما توجه به گردشگری پایدار از دهه ۱۹۶۰ با شناسایی تأثیر بالقوه گردشگری انبوه^۱ و توجه به تأثیر فعالیت‌های گردشگری بر اقتصاد، محیط‌زیست و فرهنگ نقاط توریستی در مناطق میزبان، آغاز شد (Choi, 2003, 7). این روند در دهه ۱۹۷۰ با شکل‌گیری و پیدایش مفهوم گردشگری سبز^۲ - که بر اساس آن ارزش سرمایه‌های طبیعی و میزان خسارت‌ها و آسیب‌های وارد آمده بر محیط زیست برآورد می‌شود - ادامه یافت و بیشتر بر حفاظت از منابع طبیعی و فرهنگی و سایر منابع گردشگری بر استفاده دائم نسل فعلی و نسل‌های آینده معطوف گردید. به دنبال این تلاش‌ها اصطلاح و مفهوم گردشگری پایدار (ST)^۳ به عنوان تنها راه نجات طبیعت و انسان نمود پیدا کرد.

رهیافت گردشگری پایدار، گردشگری را در غالب مرزها بررسی می‌کند و رابطه مثلث‌وار میان جامعه میزبان و سرزمین آن را از یک‌سو و جامعه میهمان یعنی گردشگران را از سوی دیگر با صنعت گردشگری برقرار می‌سازد (شکل ۱) و قصد دارد فشار و بحران موجود بین سه ضلع مثلث را تعدیل و در طولانی‌مدت موازنه‌ای را برقرار سازد (قادری، ۱۳۸۲، ۱۳۵).

شکل ۱. مثلث گردشگری پایدار

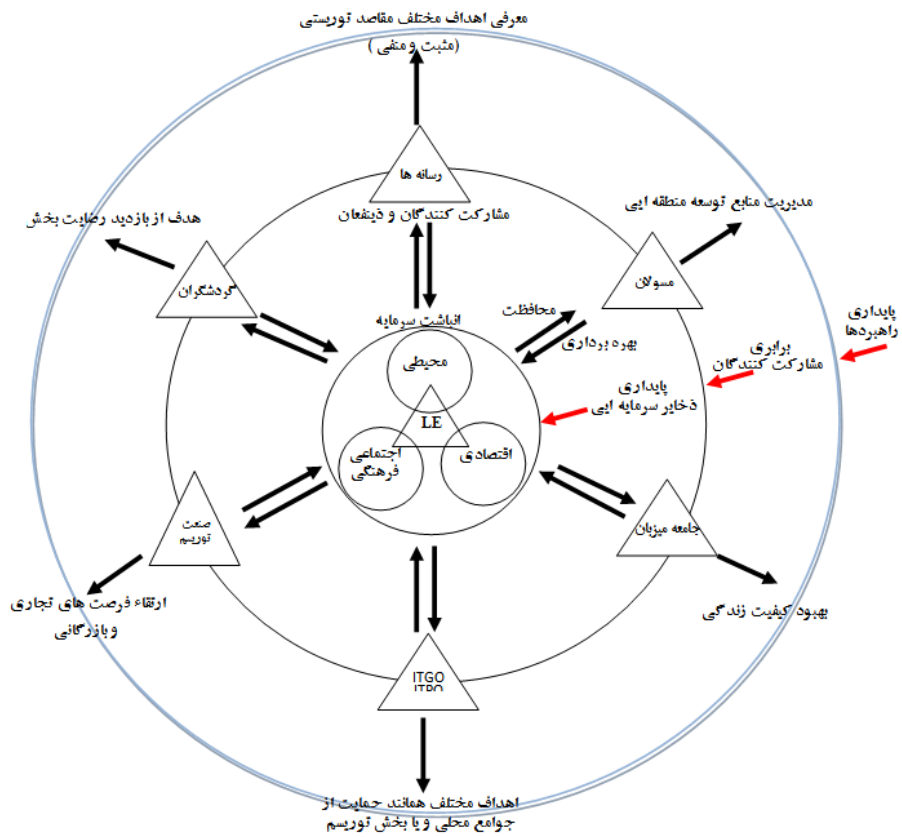
1. Mass Tourism
2. Green Tourism
3. Sustainable Tourism

سازمان جهانی گردشگری (WTO) معتقد است که گردشگری پایدار در دنیای امروزی، رهیافت جامعی است که خواهان رشد بلندمدت صنعت گردشگری بدون تأثیرگذاری مخرب بر زیست‌بوم‌های طبیعی است و براین نکته تأکید دارد که در قالب توسعه گردشگری، بشر قادر خواهد بود که جوانب مشخصی از محیط را در جهت مثبت یا منفی تعدیل یا دستکاری کند (شریف‌زاده، مرادنژادی، ۱۳۸۱، ۵۵). از این‌رو گردشگری پایدار دارای ابعاد، عناصر و مفاهیم مختلفی است (شکل ۲)، که هسته و مرکز اصلی آن برابری بین‌نسلی، همان‌طور که در گزارش بروتلند نیز آمده است «... بدون هیچ‌گونه مصالحه و سازشی در توانایی نسل‌های آینده در برآورده‌ساختن نیازهای‌شان» به عنوان هدف اصلی توسعه پایدار است (Abdullaev, 2004, 162).

این درحالی است که شواهد و قرائن فراوانی در سراسر جهان حاکی از آن است که توسعه گردشگری از توسعه اقتصادمحور رایج، به سمت توسعه اجتماعات پایدار سوق یافته است (Choi, 2003, 7). حرکت از دیدگاه گردشگری محور متعارف و تک‌بعدی غالب به سمت دیدگاهی چندوجهی و فرابخشی با این ادعا که گردشگری باید در رقابت با سایر بخش‌ها و واحدها در حفظ منابع کمیاب مشارکت و به آن کمک کنند، موضوع اصلی بحث‌های مربوط به این زمینه است (Abdullaev, 2004, 165).

بر این مبنا در سال ۱۹۹۲ در کنفرانس نشست زمین در ریو و به‌ویژه در قطعنامه ۲۱ آن، برای تحقق رهیافت جدیدی از گردشگری - یعنی توسعه پایدار گردشگری^۱ (STD) و ارزیابی پیامدهای آن بر جوامع میزبان - پیشنهادهایی همانند ارزیابی ظرفیت موجود اقتصادی به منظور تحقق گردشگری پایدار؛ ارزیابی عوامل محیطی، فرهنگی و اقتصادی متأثر از عملیات گردشگری؛ اندازه‌گیری موفقیت در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری در سطح ملی،

منطقه‌ای و محلی؛ ارزیابی همکاری و مشارکت تمام بخش‌های جامعه به منظور دستیابی به توسعه پایدار گردشگری و مواردی از این دست از سوی WTO و WTTC ارائه شد که مورد توجه برنامه‌ریزان و پژوهشگران قرار گرفت.

شکل ۲. مدل گردشگری پایدار (MODELST)

با این مقدمه می‌توان بیان کرد که در پژوهش‌های مربوط به گردشگری، توسعه پایدار گردشگری (که هدف نهایی این مقاله نیز هست) رهیافت جدیدی نسبت به رویکرد گردشگری پایدار (ST) محسوب می‌گردد که از سال ۱۹۹۲ (بعد از کنفرانس ریو) و در طی موج سوم توسعه گردشگری مطرح شد. در این رهیافت اصول اساسی توسعه و توسعه پایدار بیش از خود گردشگری و اجزا و عناصر آن مدنظر قرار گرفتند، چراکه در رهیافت توسعه گردشگری پایدار (STD)، گردشگری به مثابه چرخه‌ای برای توسعه پایدار قلمداد می‌شود و اصول اساسی توسعه پایدار همانند کاهش فقر روستایی، عدالت و توزیع درآمد، برابری میان‌نسلی و بین‌نسلی، تنوع زیستی و مانند اینها موردنظر است. لذا در این رهیافت جدید:

- **مفهوم پایداری اقتصادی** عمدتاً با معیارهایی همچون سهم گردشگری در کاهش فقر (فراقر بودن گردشگری یا ضد فقر بودن)، توزیع درآمد، ثروت و منابع قدرت اقتصادی و معیشت پایدار ساکنان محلی و ...
- **مفهوم پایداری محیطی** با معیارهایی همانند مشارکت در حفظ طبیعت (تنوع زیستی)، دسترسی و منافع ناشی از مشارکت و مانع شدن از گرم‌شدن زمین و ...
- و در نهایت **مفهوم پایداری اجتماعی - فرهنگی** با معیارهایی همانند رعایت حقوق زمین و مردم محلی، رعایت زندگی شرافتمندانه و افزایش رضایتمندی مردم، توانمندسازی و مشارکت فعالانه مردم در توسعه، رعایت روابط جنسیتی (حقوق زنان) و رعایت شرایط و حقوق کار مشخص می‌شود (Van der, 2005, 172).

در این زمینه، سازمان جهانی گردشگری، توسعه پایدار گردشگری را شامل کیفیت زندگی برای جامعه میزبان، رضایت گردشگران، حفظ محیط زیست و منابع انسانی و اجتماعی مورد استفاده در فرایند گردشگری می‌داند (الوانی، ۱۳۸۵، ۱۰۸-۱۰۷). در واقع همسو با اینسکیپ در مورد توسعه پایدار گردشگری، می‌توان گفت که رویکرد زیربنایی که هم‌اکنون در برنامه‌ریزی صنعت گردشگری و در سایر انواع توسعه به کار می‌رود، رسیدن به توسعه پایدار است و بر اساس روش توسعه پایدار باید منابع طبیعی، فرهنگی و سایر منابع گردشگری برای

استفاده مداوم در آینده حفظ شود و در عین حال برای جامعه کنونی سودمند و مفید باشد (Inskcep, 1994). با این تعریف جدید از گردشگری بایستی تأکید کرد که اساس گردشگری روستایی، ترکیب محیط زیست روستایی، فعالیت‌های مزرعه و فرهنگ‌های خاص موجود در روستا به منظور فراهم آوردن زمینه تفریح و تنوع برای گردشگران و ایجاد فرصتی برای افراد محلی در جهت کسب درآمد بیشتر، ایجاد اشتغال و آشنایی با فرهنگ‌های مختلف و ایجاد ارتباط با افراد خارج از روستای خود است. ایجاد این فرصت بدون تخریب محیط زیست طبیعی مد نظر قرار دارد (Li, 2005, 133).

همه این موارد نشان‌دهنده رابطه‌ای قوی میان گردشگری روستایی با توسعه پایدار است و یکی از راهکارهای اساسی برای توسعه مناطق روستایی توجه به این نوع گردشگری است تا محیط‌های روستایی را از انزوا و مهجوریت خارج کند و توسعه‌ای متوازن در آنها به وجود آورد؛ چراکه با تأثیرگذاری در سه بعد پایداری اقتصادی، اجتماعی و محیطی، ضمن جلب مشارکت جوامع محلی در توسعه اقتصاد ملی با پتانسیل حفظ و حمایت از منابع طبیعی و محیط زیست، پایداری محیطی نیز حاصل می‌گردد. بدین ترتیب می‌توان گفت که توسعه پایدار گردشگری روستایی فرایندی است که بر تأمین نیازهای توسعه اجتماع محلی، بهبود زنجیره عرضه تولیدات محلی، تشویق صنایع و حرفه‌های محلی، توسعه متناسب با ظرفیت زیست‌محیطی و اجتماعی محلی، و افزایش ثبات درآمد گردشگری تأکید دارد. این تعریف به منظور عملیاتی و بومی شدن نیاز به تبیین و ارائه شاخص‌ها در ابعاد مختلف پایداری و با تأکید بر مفهوم و اصول توسعه پایدار گردشگری روستایی دارد، که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

شاخص‌ها و معیارهای پایداری توسعه پایدار گردشگری روستایی

با توجه به تعریف نظریه‌ای از توسعه پایدار گردشگری و پژوهش‌های عملیاتی کردن آن، به نظر می‌رسد پذیرفته‌ترین رهیافت برای اندازه‌گیری پایداری و توسعه پایدار، به کارگیری معرف‌ها و شاخص‌هاست (Bell and Morse, 2003, 16). اصولاً توجه به شاخص‌ها به عنوان ابزاری برای

رصد کردن کم و کیف سیاست‌ها و اقدامات، اندازه‌گیری آثار و پیامدها و همچنین ارزیابی وضعیت، دارای پیشینه‌ای طولانی است. توجه به ایجاد و توسعه شاخص برای اولین بار در دهه ۳۰ میلادی به طور جدی مطرح شد و سپس در دهه‌های بعد نهضت توسعه شاخص‌ها شکل گرفت. شاخص‌ها در ابتدا مشتمل بر جنبه‌های اقتصادی بودند و شاخص‌هایی چون تولید ناخالص داخلی^۱ "GDP" و تولید ناخالص ملی^۲ "GNP" به عنوان شاخص کلی رفاه ملت‌ها عمومیت یافت.

در طی دهه‌های ۶۰ و ۷۰ بعضی پژوهندگان به این معیار و روش اعتراض کردند، تا اینکه شاخص‌های اجتماعی نیز در کانون توجه قرار گرفتند. ویلیام اگبورن در اوایل قرن بیستم نخستین کسی بود که سنج‌های آماری را برای پایش روندها و تغییر اجتماعی ایجاد کرد (Choi, & Sirakaya, 2006, 1274). در تلاش برای نشان دادن شاخص‌هایی که بتواند پیوند بین موضوعات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی و روابط متقابل قدرت را برقرار سازد، «شاخص‌های پایداری» مطرح شد. بنابراین چنین شاخص‌هایی بیشتر به عنوان ابزارهایی هستند که در سطح مدیریت محلی کاربرد داشته باشند (رضوانی، ۱۳۸۸، ۸۷).

از آنجا که امروزه کاربرد شاخص‌ها به عنوان یک ضرورت در بدنه مدیریت مطرح شده است، استفاده از شاخص‌های فنی گسترده (یعنی مستقیم / غیرمستقیم، توصیفی / تحلیلی و عینی / ذهنی) و شاخص‌های تخصصی (شاخص‌های اقتصادی، شاخص‌های اجتماعی یا شاخص‌های محیطی) توسعه نیز گسترش یافته است. امروزه بسیاری از سازمان‌های ملی و بین‌المللی شامل سازمان ملل، انستیتوی بین‌المللی توسعه پایدار (IISD)، کمیسیون توسعه پایدار سازمان ملل (UNCSD)، کنفرانس سیاتل پایدار (SS)، میزگرد ملی محیط زیست و اقتصاد (NRTEE)، برنامه توسعه سازمان ملل (UNDP) و بانک جهانی، بنیادهای اقتصاد نوین و اکسفام و گروه

1. Gross Domestic Product
2. Gross National Product

کاری بین‌آژانسی ایالات متحد برای توسعه پایدار، شاخص‌های پایداری ایجاد کرده‌اند. این تلاش‌ها بر توسعه عمومی (در مقایسه با محیط فیزیکی و اقتصاد) در سطح کلان متمرکز بوده‌اند. تعجب‌آور نیست که توسعه گردشگری به عنوان یکی از موضوعات اصلی این تلاش‌ها در نظر گرفته شده است ضرورت دارد که شاخص‌های خاص آن را برای پایش و ارزیابی توسعه گردشگری مورد استفاده قرار دهند (Choi, & Sirakaya, 2006, 14).

این تلاش‌ها تأثیر مثبتی بر صنعت گردشگری داشته و موجب شده است که سازمان‌های ذی‌ربط به توسعه شاخص‌های گردشگری تشویق شوند. چنانکه در سال‌های اخیر، استفاده از شاخص‌ها به منظور نظارت بر پیشرفت به سوی پایداری مورد توجه، بحث و تفاهم پژوهشگران سازمان‌های گردشگری واقع شده است. به عنوان نمونه از سال ۱۹۹۳، سازمان جهانی گردشگری پیشگام استفاده از شاخص‌های پایداری به عنوان بخشی اساسی از برنامه‌ریزی و مدیریت، و عنصر جدایی‌ناپذیر در تلاش برای ترویج و توسعه پایداری برای بخش گردشگری در تمام سطوح شده است (WTO، ۲۰۰۴).

بنابر تعریف سازمان جهانی گردشگری (WTO)، از شاخص‌های پایداری، «شاخص‌های اطلاعاتی را می‌سنجند که تصمیم‌گیرندگان به واسطه آنها از تصمیم‌گیری نادرست ناشی از ناآگاهی، دوری می‌جویند و این سازوکار را کاهش می‌دهند.» به عبارت دیگر، شاخص‌ها مجموعه‌ای از سنج‌های سودمند و عواملی هستند که برای تصمیم‌سازی بموقع و درست اهمیت دارند (اهمیت نسبی این عوامل بستگی به ارتباط آنها با اهداف توسعه‌ای یک مقصد مشخص، و اهمیت آنها برای گردشگران دارد). «شاخص‌ها ابزاری برای مدیریت امروزین و سرمایه‌گذاری در آینده هستند که خطر آسیب سهوی در استفاده از منابع را که صنعت (گردشگری) به آن وابسته است، کاهش می‌دهند» (WTO, 1996).

با این توصیف می‌توان گفت که در مفهوم توسعه پایدار گردشگری روستایی، شاخص‌ها مجموعه اطلاعاتی هستند که صریحاً به منظور استفاده منظم برای ارزیابی تغییرات در سرمایه‌هایی که برای مدیریت و توسعه گردشگری نقش راهبردی دارند، انتخاب می‌گردند. این

شاخص‌های ارزیابی، به صورت کمی و کیفی همانند اعداد خام، درصد، ضریب، توصیف‌های کمی، وجود یا فقدان عناصر مشخص درباره موضوعات اجتماعی، اقتصادی و محیطی هستند (Yunis, 2004, 6). در واقع این شاخص‌ها رابطه علت و معلولی بین گردشگری و محیط زیست را مشخص می‌کنند. مدیران با اندازه‌گیری و استفاده از این شاخص‌ها می‌توانند در مواردی از این دست کارآمدتر عمل کنند: ۱- شناخت مشکلات احتمالی و پیشگیری و کاهش پیامدهای ناشی از آن؛ ۲- شناخت محدودیت‌ها و فرصت‌ها و حمایت از توسعه پایدار گردشگری؛ ۳- شناخت آثار منفی هر پدیده و اقدام به عمل قبل از بروز مشکل؛ ۴- ارتقای مسئولیت‌پذیری مدیران و گسترش تصمیم‌گیری متعهدانه بر مبنای اطلاعات (رنجبریان و زاهدی، ۱۳۸۵، ۱۸۳). در این زمینه می‌توان گفت که انواع مختلفی از شاخص‌ها با کاربردهای مختلف برای تصمیم‌گیران در خصوص سنجش پایداری در توسعه پایدار گردشگری وجود دارد، که عبارت‌اند از:

- شاخص‌های هشدار زودهنگام (به عنوان مثال، کاهش در تعداد گردشگرانی که قصد بازگشت دوباره دارند)
- شاخص فشار در سیستم (به عنوان مثال، کمبود آب و یا شاخص جرم)
- سنجش وضعیت فعلی صنعت (به عنوان مثال، نرخ اشغال، سطح رضایت گردشگران)
- سنجش تأثیرات توسعه صنعت گردشگری در محیط‌های زیستی و اجتماعی و اقتصادی (به عنوان مثال شاخص سطح جنگل‌زدایی، تغییرات در الگوهای مصرف و سطح درآمد در جوامع محلی)
- سنجش تلاش‌های مدیریتی (به عنوان مثال، هزینه‌های پاکسازی آلودگی‌های ساحلی و رودخانه‌ای)
- سنجش مدیریت و یا اثر نتایج عملکرد (به عنوان مثال، سطوح آلودگی تغییر، افزایش بازگشت دوباره گردشگران) (Yunis, 2004, 7).

لازم به یادآوری است که شاخص‌ها تنها در اهداف زیست‌محیطی و یا اقتصادی و اجتماعی مورد استفاده واقع نمی‌شوند، بلکه برخی از شاخص‌ها با توجه به ابعاد همه‌جانبه دیدگاه توسعه پایداری گردشگری روستایی در مورد سطح کیفیت جامعه میزبان، رضایت اهالی محلی، رضایت گردشگران و همچنین در مورد تعیین سهم گردشگری در ایجاد منابع اقتصادی مطرح می‌شوند. برای توسعه پایدار گردشگری روستایی ضرورت دارد که معیارهای اثربخشی اقتصادی، ملاحظات زیست‌محیطی و ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی جامعه محلی به صورت جامع در نظر گرفته شود.

برخی از خط‌مشی‌ها و توصیه‌های مراکز و صاحب‌نظران از جمله WTO، مورفی (۱۹۹۴)، مک‌کول و واتسون (۱۹۹۴)، مونت و موفورت (۱۹۹۸) و ساربروک (۱۹۹۶) به عنوان معیارهایی برای ارزیابی پایداری گردشگری پایدار در جدول ۱ ارائه شده است (رضوانی، ۱۳۸۷، ۱۴۶). در جمع‌بندی مطالب فوق می‌توان گفت که از آنجا که یکی از اهداف نهایی توسعه پایدار گردشگری روستایی، دستیابی به توسعه پایدار مناطق روستایی است، در آن تلاش می‌شود که تعادل و توازن میان اقتصاد، اجتماع و محیط زیست روستایی فراهم شود تا علاوه بر بهبود و رشد اقتصادی، امکان حفاظت و نگهداشت منابع طبیعی روستایی و محیط زیست برای آیندگان نیز فراهم گردد و از تأثیرات مخرب گردشگری در این مناطق بکاهد (شریف‌زاده، مرادنژادی، ۱۳۸۱، ۵۵).

لذا برای رسیدن به این هدف مهم ضروری است با شناسایی شاخص‌ها و معرف‌های توسعه پایدار گردشگری در وضعیت فعلی آن، ارزیابی علمی و دقیقی از وضعیت توسعه گردشگری و تأثیرات و پیامدهای آن بر روی محیط، اجتماع و اقتصاد جوامع روستایی به عمل آید تا از این طریق پایداری یا ناپایداری توسعه گردشگری و اجزا و عناصر آن در مناطق روستایی با توجه به اصول و معیارهای توسعه پایدار گردشگری مورد سنجش قرار گیرد.

جدول ۱. معیارها و متغیرهای پایداری گردشگری روستایی

معیار	متغیر	معیار	متغیر
حجم کاری	تعداد بازدیدکنندگان یا گردشگران	اشتغال	تعداد فرصت‌های شغلی ایجاد شده به وسیله گردشگری روستایی
فشار اجتماعی	نسبت بازدیدکنندگان به جمعیت محلی	نقش گردشگری در رشد و متنوع‌سازی اقتصاد محلی	میزان مالیات بردرآمد تولید شده به وسیله صنعت گردشگری سهام فعالیت‌های گردشگری در تمام زیربخش‌های اقتصاد (به طور مستقیم و غیرمستقیم)
جذابیت گردشگری	فهرست منابع طبیعی، فرهنگی، باستانی و تاریخی برای پذیرش گردشگران، میزان جذابیت زمینه‌های موجود گردشگری	سطح رفاه اجتماعی	وضعیت تامین و مصرف انرژی (تجدیدپذیر یا تجدیدنپذیر) درصد خانوارهای برخوردار از خدمات رفاهی در جامعه محلی (حمل‌ونقل، سامانه‌های بهداشتی، برق، جاده، تلفن و ...)
فرآیند برنامه‌ریزی توسعه گردشگری روستایی	وجود برنامه‌های محلی یا منطقه‌ای برای گردشگری روستایی میزان مشارکت سازمان‌های محلی و مردم در تهیه و اجرای برنامه‌های گردشگری	آموزش و کارآموزی نیروی کار شاغل	درصد افراد محلی شاغل در صنعت گردشگری که از آموزش و تحصیلات بهره‌مندند. تعداد دوره‌های آموزشی برگزار شده برای شاغلان در صنعت توزیع افراد تحصیلکرده در مشاغل مختلف در سطوح ستادی و صنفی گردشگری
مشارکت محلی	نسبت نهادهای عرضه‌کننده خدمات گردشگری محلی به کل نهادهای گردشگری فعال در منطقه	وضعیت اطلاع‌رسانی	تعداد نشریات یا خبرنامه‌های محلی منتشر شده سمینارها، جشنواره‌ها و کنفرانس‌های منطقه‌ای، ملی یا بین‌المللی برگزار شده در زمینه گردشگری وضعیت ارتباطات راه دور، تلفن، پست شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای جایگاه گردشگری در رسانه‌های جمعی منطقه‌ای یا ملی

ادامه جدول ۱. معیارها و متغیرهای پایداری گردشگری روستایی

معیار	متغیر	معیار	متغیر
مشارکت دولت	<ul style="list-style-type: none"> ▪ وجود طرح‌ها و برنامه‌های تهیه و اجرا شده به وسیله دولت برای گردشگری روستایی ▪ همکاری دولت با سازمان‌های غیردولتی در زمینه گردشگری روستایی 	مناطق حفاظت‌شده محلی	<ul style="list-style-type: none"> ▪ درصد مناطق حفاظت‌شده به کل مناطق ▪ وضعیت حفاظت از نظر قابل بازدید بودن از سوی گردشگران عمومی، زیست‌محیطی، میراث فرهنگی
کنترل و نظارت محلی	<ul style="list-style-type: none"> ▪ وجود سازمان‌ها و نهادهای رسمی و غیررسمی محلی اعم از دولتی یا غیردولتی نظیر شوراهای اتحادیه‌ها، تعاونی‌ها برای اجرای سیاست‌های محلی و هماهنگی سیاست‌های ملی با اهداف ملی در زمینه سرمایه‌گذاری و گسترش فعالیت‌هایی در تمام مراحل برنامه‌ریزی ▪ اجرا و ارزشیابی و اصلاح برنامه‌های گردشگری روستایی 	تأمین حقوق و امنیت گردشگران	<ul style="list-style-type: none"> ▪ وقوع یا عدم وقوع جرائم علیه گردشگران اعم از جمله، سرقت، گروگانگیری و .. ▪ میزان همکاری نظامی و امنیتی نهادهای محلی یا دولتی در راستای تأثیر حقوق و امنیت گردشگران
رضایت	<ul style="list-style-type: none"> ▪ سودآوری گردشگری روستایی در منطقه از دیدگاه مردم محلی 	تفاهم و همکاری	<ul style="list-style-type: none"> ▪ میزان تفاهم و همکاری مردم محلی با گردشگران

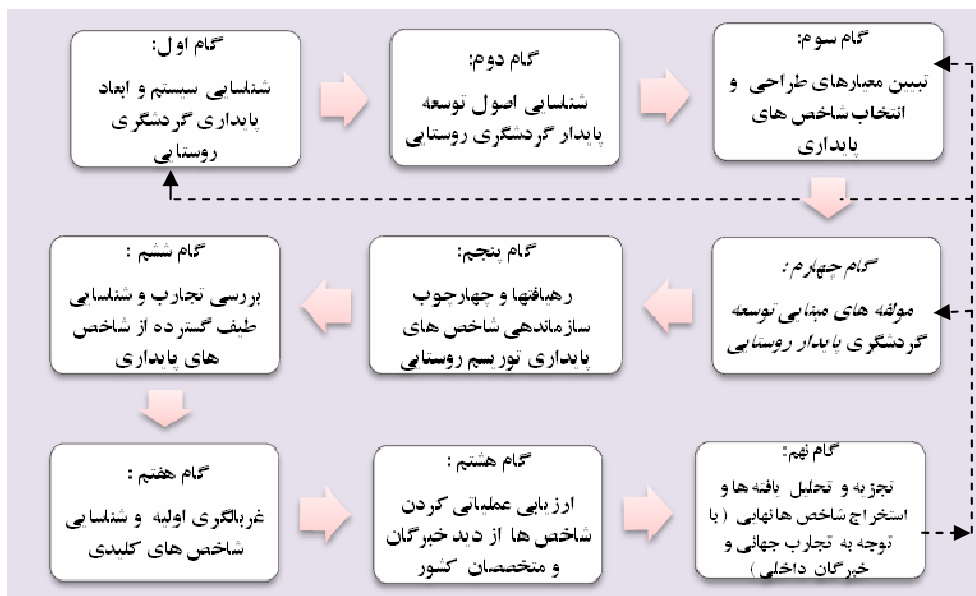
منبع: رضوانی، ۱۳۸۷، ۱۴۸

روش شناسی تحقیق

از آنجا که هدف اصلی مقاله، دستیابی به مجموعه‌ای مناسب و بومی از شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی در ایران بوده، تلاش شده است تا با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و با شیوه پیمایشی (نظرسنجی از خبرگان و متخصصان) هدف مذکور تحقق

یابد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش‌های آماری همانند میانگین و واریانس و نرم‌افزارهای مختلف همانند Excel و SPSS استفاده شده است. همان‌طور که گفته شد در این مقاله، برای انتخاب شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی، در ابتدا با توجه به مروری بر مطالعات شاخص‌های گردشگری پایدار و توسعه گردشگری پایدار در سه حوزه محیطی، اجتماعی و اقتصادی، مجموعه‌ای از شاخص‌ها در قالب چارچوب سازماندهی شاخص‌ها فهرست شدند و در مرحله بعد شاخص‌های اولیه به منظور مقایسه بین مبانی نظری غربال شدند و به شاخص اصلی محدود گردیدند. این شاخص‌ها در مرحله بعد با توجه به فراوانی تکرارشان در ۱۸ نمونه مورد مطالعه (از جمله سازمان‌های بین‌المللی و ملی، کشورهای توسعه‌یافته، کشورهای در حال توسعه و پژوهشگران) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و شاخص‌های اصلی استخراج گردید. سپس پرسشنامه‌ای از این شاخص‌ها تهیه شد و در نهایت با انجام مطالعات پیمایشی و نظرخواهی از خبرگان و متخصصان مرتبط با موضوع (شامل ۳۰ نفر از استادان دانشگاه، مدیران، برنامه‌ریزان و پژوهشگران) مجموعه‌ای مناسب و بومی‌شده از شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی در ایران ارائه گردید. بدین ترتیب با توجه به مطالب فوق و همچنین روش‌شناسی تحقیق می‌توان فرآیند طراحی و تبیین شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی (چارچوب و فرایند) را به صورت شکل ۳ بیان کرد.

بنابر مطالعات انجام شده در خصوص شاخص‌های پایداری گردشگری و گردشگری روستایی فرایندهای متفاوتی هرچند اندک - از طرح شاخص‌ها تا اندازه‌گیری آنها - مشاهده می‌شود، لیکن برحسب وجه اشتراک‌شان می‌توان فرایند سیستماتیک شکل ۳ را که مشتمل بر ۹ گام اساسی است، مطرح ساخت. این فرایند حاکی از آن است که برای طراحی، تبیین و بومی‌کردن شاخص‌های پایداری باید اجزای نام برده شده حضور داشته باشند. در چارچوب مطالعات حاضر که مبتنی بر روش‌شناسی توسعه پایدار گردشگری روستایی است هر یک از اجزای اصلی مورد اشاره مطمح نظر قرار گرفته است که در ادامه به صورت مبسوط به تشریح هریک از مراحل این فرآیند پرداخته می‌شود.

شکل ۳. فرایند طراحی شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی

طراحی و تبیین شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی (چارچوب و فرایند)

گام اول: شناسایی سیستم و ابعاد پایداری گردشگری روستایی

امروزه در نوشتارهای توسعه، اثبات‌گرایی و عقل‌گرایی سنتی (دوگانگی) غربی که انسان‌ها و محیط زیست طبیعی را از یکدیگر جدا می‌سازد و مردم حق توسعه یا بهره‌برداری از محیط زیست را دارند، مورد انتقاد و تغییر قرار گرفته است (Mannion & Bowlby, 1992, 12). از این‌رو از دهه ۱۹۸۰ ایده‌های جایگزین درباره رابطه بین انسان‌ها و محیط زیست طبیعی در غرب گسترش بیشتری یافته‌اند. این ایده‌های جایگزین، انسان‌ها را به جای هویت‌های جداگانه بخشی از دنیای طبیعی با مسئولیت‌نگهداری از آن برای منفعت بلندمدت خود یا منفعت سایر

ارگانیزم‌ها می‌بینند. پس از شناخت اینکه انسان‌ها بخش یکپارچه‌ای از اکوسیستم به شمار می‌آیند - که هدف منطقی جامعه و شامل مقاصد گردشگری نیز هست - توجه به بهبود کیفیت زندگی و حفظ رفاه مردم و رفاه اکوسیستم به صورت همزمان مطرح می‌گردد. بنابراین برای ارزیابی پیشرفت به سوی این هدف، طراحی و ارزیابی شاخص‌های پایداری گردشگری نیاز به آزمون و ارزیابی همزمان انسان و اکوسیستم دارد (جدول ۲).

جدول ۲. چارچوب ارزیابی پایداری گردشگری روستایی برمبنای سیستم انسانی و طبیعی

جامعه	سیستم‌ها	ابعاد	شاخص‌ها	اطلاعات مورد نیاز (برای ارزیابی ۳ جزء موضوعات (STD))	روش‌های جمع‌آوری اطلاعات	
جامعه میزبان	سیستم انسانی	پایداری اجتماعی - فرهنگی	توزیع منافع گردشگری برای نیازهای ساکنان محلی	خانوار (یا بررسی پرسشنامه‌ای میدانی برای ساکنان محلی)	
		پایداری اقتصادی				
		پایداری نهادی - سیاسی				
	سیستم انسانی	ساختار تولید (کیفیت تولید و خدمات)	توزیع منافع گردشگری برای گردشگران	میدانی (بررسی پرسشنامه‌ای در سایت‌ها، کاربران و یا بازدیدکنندگان برای گردشگران
		تأثیرات عمومی محیطی	توزیع منافع گردشگری برای نیازهای محیط طبیعی	تکنیک دلفی (یا مصاحبه ژرفانگر و یا مصاحبه با گروه‌های هدف) برای کارشناسان یا گروه‌های محیطی
	اکوسیستم طبیعی	کیفیت اکوسیستم از آب، خاک و هوا	توزیع منافع گردشگری برای نیازهای محیط طبیعی	تکنیک دلفی (یا مصاحبه ژرفانگر و یا مصاحبه با گروه‌های هدف) برای کارشناسان یا گروه‌های محیطی
		حیات جانوران و گیاهان		
		مدیریت و سیاست‌های محیطی		

در این میان به عقیده کو (۲۰۰۱) هدف این است که روش عملی ارزیابی و پایش پیشرفت به سوی توسعه پایدار گردشگری (STD) برحسب کیفیت سیستم در محدوده زمانی مشخصی ایجاد شود و نه در سطوح مطلق پایداری. از طرف دیگر در سنجش پیشرفت به سوی توسعه پایدار گردشگری، ذی‌نفعان و سهامداران از جنبه‌های مختلف باید بررسی شوند تا گستره برآورده شدن سه عنصر اصلی تأمین علایق سکنه محلی، رضایت از بایسته‌های گردشگران و حفظ ارزش محیط طبیعی از سوی گردشگری تعیین شود (Ko, 2001, 817).

گام دوم: شناسایی اصول توسعه پایدار گردشگری روستایی

در مطالعات گردشگری، مجموعه‌های متعددی از اصول برای توسعه پایدار گردشگری پیشنهاد شده‌اند تا اصطلاح گردشگری پایدار را عملیاتی کنند و اجرای آن را تسهیل گردانند. برامول و هنری (۱۹۹۶)؛ ایبر (۱۹۹۲)؛ گریکن (۱۹۸۸)؛ مکین تیر (۱۹۹۳) و همچنین سازمان‌های بین‌المللی همانند (WTTC)، سازمان جهانی گردشگری و شورای زمین (۱۹۹۶)؛ سازمان جهانی گردشگری و UNEP (۱۹۹۸) اصولی را برای گردشگری پایدار پیشنهاد داده‌اند. بسیاری از این مجموعه‌ها به جنبه‌های گوناگونی همانند مشارکت جوامع محلی، استفاده پایدار از منابع، برنامه‌ریزی برای گردشگری، گسترش اطلاعات و پژوهش و مواردی از این دست اشاره دارند. در اینجا مجموعه‌ای از اصول مطرح شده به وسیله ایبر (۱۹۹۲) به عنوان رهنمودهای برای انتخاب و تعریف شاخص‌ها استفاده شده است. این اصول توسعه پایدار گردشگری عبارت‌اند از:

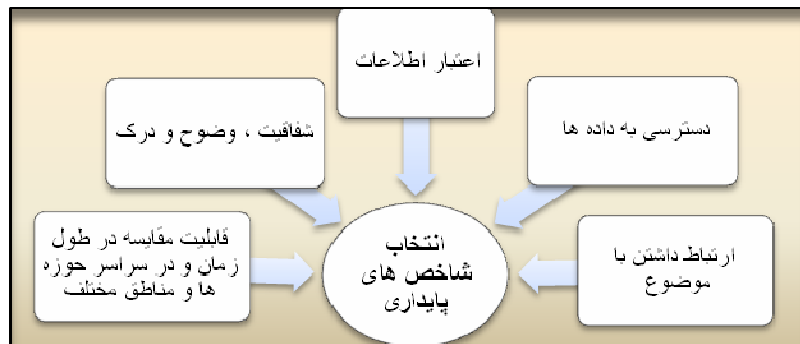
- ۱- استفاده پایدار از منابع، ۲- عدم مصرف بیش از حد و اتلاف، ۳- حفظ و ارتقای تنوع طبیعی، اجتماعی و فرهنگی، ۴- برنامه‌ریزی، ۵- حمایت از نظام اقتصاد محلی، ۶- مشارکت جوامع محلی، ۷- مشاوره با افراد ذی‌نفع و عامه مردم، ۸- آموزش خدمات‌دهندگان، ۹- مسئولیت بازاریابی صنعت گردشگری، و ۱۰- انجام تحقیق و پژوهش (Farsari & Prastacos, 1999).

گام سوم: تبیین معیارهای طراحی و انتخاب شاخص‌های پایداری

یکی از گام‌های اصلی در فرایند تهیه شاخص‌ها، نحوه انتخاب شاخص‌ها و معرف‌های مورد نیاز است، و پرسش اساسی این است که شاخص‌ها برای پوشش دادن اهداف و اصول توسعه پایدار گردشگری و همچنین همسویی با واقعیت‌های جامعه باید بر اساس چه معیارهایی انتخاب شوند؟ بنابراین، معیارهای انتخاب بدین معناست که "چه چیزی نمایانگر شاخص‌ها و معرف‌های خوب است". به همین خاطر معیارهای انتخاب شاخص‌ها و معرف‌های توسعه پایدار گردشگری، می‌بایست دربردارنده ویژگی‌های اساسی‌ای باشد که به ازای هر شاخص و معرف مطمح نظر قرار گیرد. لذا با توجه به اینکه معیارهای انتخابی بایستی جامع باشند، تعداد آنها نیز باید به اندازه‌ای باشد که علاوه بر پوشش کامل موضوع، ارزیابی را پیچیده و سخت نگرداند. همچنین با توجه به معیارهای انتخاب شاخص که از سوی سازمان جهانی گردشگری و نیز سایر متخصصان ارائه شده، معیارهای ارزیابی عملیاتی کردن شاخص‌ها (شکل ۴) در نوشتار حاضر اینها هستند:

- ۱- ارتباط داشتن با موضوع، ۲- دسترسی به داده‌ها (ظرفیت برای جمع‌آوری و پردازش)،
- ۳- اعتبار اطلاعات، ۴- وضوح و درک توانایی برای کاربران، ۵- قابلیت مقایسه در طول زمان و در مناطق مختلف

در سراسر حوزه‌های قضایی و یا مناطق مختلف.

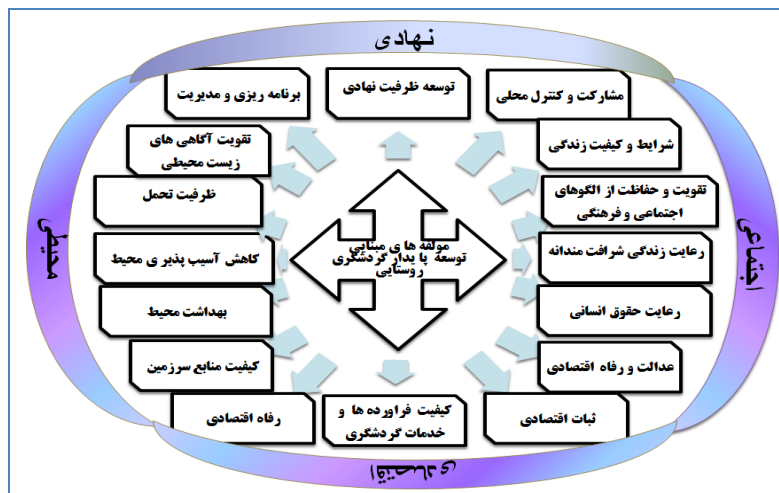
شکل ۴. معیارهای انتخاب شاخص‌های پایداری

گام چهارم: مؤلفه‌های مبنایی توسعه پایدار گردشگری روستایی

مؤلفه‌های اصلی و بنیادی توسعه پایدار گردشگری روستایی نمی‌توانند فارغ از رهیافت، اهداف و اصول توسعه پایدار باشد، چرا که مؤلفه‌ها^۱ در واقع ویژگی‌های اصلی هر یک از زیرسیستم‌ها و ابعاد پایداری برای هر نوع تصمیم‌گیری عقلایی و جهت‌گیری‌های راهبردی به منظور شناسایی و تعیین شاخص‌های پایداری گردشگری به شمار می‌آیند.

از این‌رو برای تحقق اصل جامع‌نگری، همزمانی و هم‌افزایی میان زیرنظام‌های توسعه پایدار گردشگری یا ابعاد برهم‌کنش آن (زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی) لازم است که مؤلفه‌های پایداری گردشگری روستایی نیز بر مبنای ویژگی‌ها یا خصلت‌های اصلی هر یک از ابعاد یا زیرنظام‌های اصلی توسعه پایدار باشند.

در چارچوب شکل ۵، مؤلفه‌های اصلی توسعه پایدار گردشگری روستایی که می‌توانند در مرحله بعد و به هنگام طرح، نقطه آغاز و اتصال‌دهنده میان رهیافت توسعه پایدار و شاخص‌های پایداری باشند، مطرح می‌گردند. انگاره‌های مفهومی مذکور می‌بایست بر مبنای نظریه توسعه پایدار و به تناسب مقتضیات سرزمینی و محلی مبنای اقدام قرار گیرد؛ زیرا توسعه پایدار مبتنی بر دیدگاهی کلی‌نگر و سیستمی در بردارنده همه ابعاد و مؤلفه‌های شکل‌دهنده نظام توسعه روستایی است و اساساً، همه‌جانبه‌نگری، پیش‌فرض اساسی توسعه پایدار گردشگری تلقی می‌شود.

شکل ۵. مؤلفه‌های اساسی توسعه پایدار گردشگری روستایی

گام پنجم: رهیافت‌ها و چارچوب سازماندهی و توسعه شاخص‌های پایداری گردشگری روستایی

با مروری بر مطالعات شاخص‌های توسعه پایدار و همچنین توسعه پایدار گردشگری می‌توان دریافت که هریک از نهادهای دست‌اندرکار در سطوح بین‌المللی و ملی و پژوهشگران، در بسته‌های پیشنهادی شاخص‌های پایداری، شکلی متفاوت از رهیافت‌های ساختاری ایجاد و توسعه شاخص را به کار گرفته‌اند. در مجموع می‌توان رهیافت‌ها را در قالب سه طیف دسته‌بندی کرد:

- ۱- رهیافت طیف گسترده شاخص‌های پایداری؛ ۲- رهیافت شاخص‌های اصلی و ترکیبی ساده؛ ۳- رهیافت شاخص‌های ترکیبی محدود.

با توجه به مطالب فوق، چارچوب مبتنی بر معیارهای پایداری گردشگری (جدول ۳)، از جمله چارچوب‌های مؤخر و در عین حال نسبتاً دقیق در عرصه سازماندهی شاخص‌های پایداری گردشگری است که با اتکا بر دیدگاه سیستمی از پایداری گردشگری و بر پایه معیارها

جدول ۳. رهیافت و چارچوب سازماندهی شاخص‌ها (ابعاد، مؤلفه‌ها، معیارها و شاخص‌های ترکیبی)

سیستم	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	مؤلفه‌ها	معیارها (شاخص ترکیبی)		
سیستم انسانی	اجتماعی - فرهنگی	رعایت حقوق انسانی	حقوق زنان حقوق کار		
		پایداری اجتماعی - فرهنگی	بهبود شرایط زندگی (رعایت زندگی شرافتمندانه)	توسعه خدمات اجتماعی و زیرساخت‌های محلی کیفیت اشتغال و درآمد بهداشت و سلامتی احساس رضایت جامعه محلی از گردشگری امنیت اجتماعی	
				حفاظت از الگوهای اجتماعی و فرهنگی حراست از میراث فرهنگی	
		پایداری نهادی و سیاسی	مشارکت و کنترل محلی	مشارکت اجتماعی نهادهای محلی	
			توسعه ظرفیت نهادی	کیفیت دسترسی به اطلاعات و ارتباطات ساختار نهادی	
		اقتصادی	پایداری اقتصادی	عدالت و رفاه اقتصادی	درآمد و اشتغال توزیع درآمد و عایدی توزیع فرصت‌های شغلی کاهش فقر و فقرزدایی
	ثبات اقتصادی			توزیع قدرت تقویت اقتصاد محلی و نشاط طولانی‌مدت کاهش آسیب‌پذیری تنوع‌بخشی	
	پایداری ساختار تولید و خدمات گردشگری			کیفیت خدمات و تجربه گردشگری کیفیت محصولات و فرآورده گردشگری رضایت گردشگران	
	اکوسیستم طبیعی		پایداری منابع اکوسیستم (آب، خاک، هوا و ...)	منابع سرزمین	استفاده بهینه از زمین منابع آب (مصرف و کیفیت) کیفیت هوا و منظر پوشش گیاهی و مراتع
				حمایت از گونه‌های جانوری و گیاهان	حفظ تنوع محیطی (گیاهی و جانوری) اکوسیستم‌های حساس
			تأثیرات عمومی محیطی	ظرفیت تحمل	فشار محیطی فشار اجتماعی
	مدیریت و سیاست‌های محیطی	مدیریت و سیاست‌های محیطی	برنامه‌ریزی و مدیریت	مدیریت برنامه‌ریزی	
بهداشت محیط			تولید و مدیریت مواد زاید مدیریت سیستم فاضلاب		
مسائل جهانی		تقویت آگاهی‌های زیست‌محیطی	تقویت آگاهی‌های زیست‌محیطی		
		تغییرات اقلیمی و گرم‌شدن زمین	تغییرات اقلیمی و گرم‌شدن زمین		
		مصرف انرژی	مصرف انرژی		

جامعه میزبان

یا مؤلفه‌های اصلی سیستم‌ها برای سازماندهی شاخص‌های پایداری استوار شده است. خصلت یا ویژگی اساسی چارچوب این است که معیارها، دارای ماهیت یکپارچه و واحد در زیرسیستم‌های تشکیل‌دهنده هستند و شاخص‌ها به ازای هر یک از معیارها در زیرسیستم‌های محیطی، اجتماعی و اقتصادی توزیع می‌شوند؛ همین ویژگی باعث می‌شود که پیوندی میان زیرسیستم‌ها و اجزای تشکیل‌دهنده آنها برقرار شود و همچنین، سهم هر یک از اجزا در پایداری کلیت سیستم تعیین شود و مورد توجه قرار گیرد. البته باید اذعان داشت که به دلیل واحد بودن معیارها، انتخاب شاخص‌ها به ازای هر یک از زیرسیستم‌ها کاری نسبتاً دشوار است.

گام ششم: بررسی تجارب و شناسایی طیف گسترده‌ای از شاخص‌های پایداری

به منظور دستیابی به مجموعه‌ای همبسته از شاخص‌های جامع برای توسعه پایدار گردشگری روستایی باید پیوند مفهومی و ساختاری کارکردی میان چند سطح مشتمل بر مبانی اندیشه‌ای، الزامات برنامه‌ریزی گردشگری، اهداف و اصول توسعه پایدار گردشگری فراهم گردد.

از این منظر، باتوجه به موارد مذکور و با توجه به تجربیات جهانی و مروری بر مطالعات پایداری گردشگری در ابتدا طیف گسترده‌ای از شاخص‌ها (در حدود ۹۶۰ شاخص) گردآوری و طبقه‌بندی شدند که غالب آنها در ابعاد اصلی پایداری گردشگری به شرح زیر بوده‌اند:

- اجتماعی و فرهنگی (مسائل مربوط به رعایت حقوق انسانی و مکانی، توسعه زیرساخت‌ها و خدمات اجتماعی، سلامت جامعه، مشارکت اجتماعی، رضایت گردشگران و ...)
- اقتصادی (پوشش همگانی از منافع گردشگری، توزیع درآمد و قدرت، ثبات و رفاه و ...)
- محیط زیست (حفاظت از دارایی‌های طبیعی، حقوق طبیعت، مدیریت منابع آب، انرژی و ...)
- برنامه‌ریزی گردشگری و مدیریت (کنترل شدت استفاده، حمل‌ونقل، بازاریابی و ...)
- پاسخ به مسائل جهانی (همانند تغییر آب‌وهوا، مصرف انرژی، گردشگری جنسی ...).

گام هفتم: غربالگری اولیه از تجارب جهانی و شناسایی شاخص‌های اصلی

در این مرحله به علت ممکن نبودن مقایسه شاخص‌ها در تجارب سازمان‌های بین‌المللی و کشورهای مورد مطالعه و نیز با توجه به تکراری بودن و ویژه بودن برخی از شاخص‌ها که با نواحی روستایی کشور ما همخوانی نداشت، سعی شد تا موارد تکراری و غیرلازم حذف گردند و در نهایت به ۲۱۴ شاخص کاهش یابد و آنها در ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های ترکیبی پایداری فهرست گردد و سپس این شاخص‌های غربال شده با توجه به فراوانی تکرار آنها در ۱۸ نمونه (کیس) مورد مطالعه از جمله سازمان‌های بین‌المللی، کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه و در نهایت پژوهشگران و شرایط ساختاری روستاهای گردشگری ایران (جدول ۴) مورد تجزیه و تحلیل سرانجام گرفتند. تعداد ۱۲۴ شاخص اصلی استخراج گردید تا در مرحله بعد این شاخص‌ها از طریق پرسشنامه و نظرخواهی از خبرگان و متخصصان امر به منظور ارزیابی پایداری در سطح مناطق روستایی کشور عملیاتی گردند.

جدول ۴. چک‌لیست انتخاب شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی از تجارب جهانی

مجموعه	محققان و پژوهشگران										کشورهای توسعه یافته	کشورهای توسعه یافته	نهادهای بین‌المللی	شاخص تعیین کننده	معیارها (شاخص ترکیبی)		
	Graham Miller	Ram Chandra Sedai	Sherma Roberts at John Tribe b	Harry coccossis & Alexandra Mexa	Francois Viljoen	HwanSuk Chris Choi	Yianna Fatsari	سامبوا	الموزی	فیلیپین						چین	
۲۰۰۱	۲۰۰۶	۲۰۰۸	۲۰۰۴	۲۰۰۵	۲۰۰۵	۲۰۰۰	۲۰۰۲	۲۰۰۷	۲۰۰۳	۲۰۰۵	۲۰۰۹	۲۰۰۶	۲۰۰۵	۲۰۰۲	۲۰۰۹	۲۰۰۸	۲۰۰۴
۶	✓					✓	✓		✓							✓	✓
۱									✓								
۷	✓					✓	✓		✓	✓				✓		✓	

لازم به ذکر است که به منظور طولانی نشدن مطلب در این مقاله کوشش شده است تا نتایج این مرحله از تحقیق که استخراج شاخص‌ها از میان تجارب و نوشتارهای تحقیق با توجه به فراوانی تکرار و تأکید سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران بر استفاده از آنها بود در ستون اول

جداول شماره ۶، ۷ و ۸ آورده شود. علاوه بر آن، تحلیل و تشریح یافته‌های این مرحله نیز در گام نهم تحقیق به منظور ایجاد مقایسه‌ای بین دیدگاه صاحب‌نظران جهانی و خبرگان داخلی صورت می‌پذیرد.

گام هشتم: بومی و عملیاتی کردن شاخص‌های اصلی از دید خبرگان کشور

در این مرحله، برای نیل به شاخص‌های عملیاتی‌تر و همچنین بومی کردن شاخص‌ها متناسب با وضعیت و شرایط مناطق روستایی ایران، با استفاده از چک‌لیست پیشنهادی (جدول ۵)، شاخص‌های اصلی مورد قضاوت و ارزیابی گروه متخصصان، خبرگان و کارشناسان مرتبط با صنعت گردشگری کشور قرار گرفت. در این مرحله با توجه به معیارهای عملیاتی کردن شاخص‌ها - که سازمان جهانی گردشگری و نیز سایر متخصصان ارائه کرده‌اند و با استفاده از چک‌لیست برای هر شاخص در هر معیار امتیازی بین ۱ تا ۳ مشخص گردید (امتیاز ۱ به معنای اهمیت کم، امتیاز ۲ به معنای متوسط و امتیاز ۳ به معنای اهمیت زیاد آن شاخص از لحاظ معیار انتخابی ذی‌ربط است). با توجه به ضرایب هر کدام از شاخص‌ها و مجموع نمرات آنها و نیز میانگین و انحراف معیار محاسبه‌شده برای هر کدام از آنها تعداد ۸۰ شاخص برای ارزیابی پایداری گردشگری روستایی انتخاب گردید که در ادامه به تفصیل به آنها اشاره می‌شود.

جدول ۵. چک‌لیست انتخاب شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی از دیدگاه خبرگان و متخصصان داخلی

معیارهای انتخاب و عملیاتی کردن شاخص‌های توسعه توریسم پایدار روستایی در ایران					شاخص‌های ارزیابی پایداری توریسم	معیارها/شاخص ترکیبی
قابل مقایسه در طول زمان و مناطق مختلف	قابلیت اندازه گیری	آئنده نگری (شفافیت و معین بودن)	امکان‌پذیری (دسترسی به اطلاعات)	ارتباط با موضوع		
۱-۳	۱-۳	۱-۳	۱-۳	۱-۳	نسبت اشتغال زنان به مردان در مشاغل گردشگری	حقوق زنان
۱-۳	۱-۳	۱-۳	۱-۳	۱-۳	وجود فرصت برابر در استخدام و ارتقاء برای زنان جامعه	

گام نهم: تجزیه و تحلیل یافته‌ها و استخراج شاخص‌های نهایی (تجارب جهانی و خبرگان داخلی)

الف) تحلیل یافته‌ها در حوزه شاخص‌های پایداری اجتماعی و فرهنگی

نتایج به دست آمده از تحلیل تجارب جهانی حاکی از این واقعیت است که تبیین مفاهیم مرتبط با پایداری اجتماعی و فرهنگی گردشگری روستایی متناسب با تعاریف موجود توسعه پایدار بر محوریت ارتقای کیفیت زندگی روستاییان و هماهنگی با طبیعت صورت پذیرفته است.

بر این مبنا بسترسازی به منظور تأمین اهداف اجتماعی و فرهنگی پایداری گردشگری در نواحی روستایی برای اطمینان از زندگی بهتر برای همه روستاییان و همچنین رضایت‌مندی گردشگران مورد توجه است. در این رویکرد دو عنصر حیاتی توسعه اجتماعی - فرهنگی یعنی رعایت زندگی شرافتمندانه و مشارکت روستاییان مورد توجه قرار دارد. بر این مبنا تعداد ۳۳ شاخص با توجه به فراوانی تکرار آنها در تجارب جهانی انتخاب گردید که از میان آنها بر مبنای نظر خبرگان و متخصصان داخلی و با توجه به وضعیت و شرایط حاکم بر گردشگری روستایی، تعداد ۲۲ شاخص نهایی (جدول ۶) که سازگارتر با محیط روستاهای کشور هستند، انتخاب شد.

این شاخص‌ها مفاهیم بنیادینی همچون: رعایت حقوق انسانی و حقوق کار، رضایت‌مندی جامعه محلی، افزایش امکانات و خدمات در مقاصد گردشگری، تأمین امنیت اجتماعی، ارتقای کیفیت زندگی و نیز ظرفیت‌سازی نهادی و مواردی از این دست را به همراه زیرمجموعه‌های خود، زمینه‌های اصلی پایداری اجتماعی و نهادی گردشگری در سطح مناطق روستایی قرار داد. بدین ترتیب، می‌توان از نظر تجارب جهانی و نیز دیدگاه خبرگان داخلی، مهم‌ترین شاخص‌های پایداری اجتماعی و فرهنگی را در قالب جدول ۶ خلاصه کرد.

جدول ۶. مهمترین شاخص‌های پایداری اجتماعی - فرهنگی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی نظر خبرگان داخلی (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و جز اینها)	شاخص‌های پایداری اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	سیستم		
		زیاد	متوسط	کم							
	2.21	44.1	30.9	23.7	۶	نسبت اشتغال زنان به مردان در مشاغل گردشگری	رعایت حقوق انسانی	پایداری اجتماعی - فرهنگی	سیستم انسانی		
	2.31	48	33.6	17.1	۷	میزان دسترسی به فرصت‌های شغلی برای جامعه محلی و مردم بومی در تمام سطوح					
	2.01	27.6	44.1	27	۶	درصد رضایت شغلی افراد شاغل در مشاغل گردشگری					
	2.45	57.9	27	13.8	۵	درصد شاغلان ماهر و صلاحیت‌دار شاغل در گردشگری					
	2.30	48	32.2	18.4	۶	درصد رضایت جامعه محلی از میزان درآمد حاصل از گردشگری					
	2.45	55.9	31.6	11.2	۵	تعداد خدمات و زیرساخت‌های ایجاد شده به وسیله صنعت گردشگری در مقصد	بهبود شرایط زندگی (رعایت زندگی شرافتمندانه)			پایداری اجتماعی - فرهنگی	سیستم انسانی
	2.05	27	49.3	22.4	۱۳	درصد افراد محلی که اعتقاد دارند گردشگری به ورود خدمات و زیرساخت جدید به روستا کمک کرده است					
	2.03	21.7	46.7	19.1	۱۰	درصد افراد محلی استفاده‌کننده از زیرساخت‌های مربوط به گردشگری					
	2.39	51.3	34.2	13.2	۶	سطح رضایت محلی از گردشگری (درصد افراد محلی که از گسترش گردشگری رضایت دارند)					
	2.07	30.3	45.4	23	۷	درصد ساکنان محلی که معتقدند گردشگری برای توسعه مکان زندگی‌شان خوب است					

ادامه جدول ۶. مهمترین شاخص‌های پایداری اجتماعی - فرهنگی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی نظر خبرگان داخلی (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و جز اینها)	شاخص‌های پایداری اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری روستایی	مهمترین شاخص‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	سیستم
		زیاد	متوسط	کم					
	2.09	34.2	39.5	25	۵	درصد افراد محلی که به فرهنگ و جامعه خود پایبندند و می‌بالند	حفاظت از الگوهای اجتماعی و فرهنگی		
	2.25	38.2	31.6	16.4	۹	میزان هزینه‌کرد برای حفظ ویژگی‌های فرهنگی و تاریخی (احیا، تعمیر، بازسازی و جز آن)			
	2.46	57.2	29.6	11.8	۸	تعداد مکان‌ها و سایت‌های فرهنگی - تاریخی تعیین شده به صورت رسمی و قانونی			
	2.20	38.8	40.8	19.1	۶	تعداد فعالیت‌های گردشگری محلی مربوط به فرهنگ محلی (صنایع دستی، موسیقی، غذیه و مانند اینها)			
	2.15	35.5	30.9	22.4	۶	وجود مراسم سنتی و محلی در روستا			
	2.06	36.8	30.9	30.9	۶	درصد افراد محلی که در مباحث و روندهای تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی گردشگری شرکت کرده‌اند.	مشارکت و کنترل محلی	پایداری نهادی و سیاسی	
	2.09	31.6	40.8	23	۷	نسبت تعداد فعالیت‌های گردشگری دارای مالکیت محلی به تعداد کل فعالیت‌های گردشگری			
	2.43	59.2	22.4	17.1	۵	تعداد تشکل‌های غیردولتی محلی فعال در عرصه گردشگری			
	2.11	37.5	34.9	26.3	۶	تعداد نهادهای محلی که بومیان و جوامع محلی آنها را اداره می‌کنند.	توسعه ظرفیت		
	2.05	28.9	46.1	23.7	۶	تعداد مکان‌های بومی که اطلاعات راجع به توسعه گردشگری در آنها در دسترس است.			
	2.16	39.5	35.5	23.7	۶	تعداد افرادی که از اطلاعات گردشگری روستا آگاهی دارند	نهادی		
	2.28	43.4	21.7	19.7	۶	وجود مراکز راهنمای بازدیدکنندگان و گردشگران (ارائه‌دهنده اطلاعاتی در قالب بروشورها، پانل‌ها، تورهای هدایت شده، مسیرها، علائم، طول مسیرها، تعداد و زبان علائم و مانند اینها)			

ب) تحلیل یافته‌ها در حوزه شاخص‌های پایداری اقتصادی

مروری بر مطالعات انجام شده نوشتارهای پژوهشی مشخص می‌سازند که تبیین مفاهیم مرتبط با پایداری اقتصادی گردشگری در سطح مناطق روستایی متناسب با تعاریف موجود، می‌بایست با تأکید بر توزیع عادلانه منافع ناشی از گردشگری، افزایش رفاه و ثبات اقتصاد محلی، گسترش نظارت و کنترل محلی بر منابع و مانند اینها تعریف شود. بر این اساس، به منظور تبیین وضعیت، نقش و جایگاه ابعاد اقتصادی در فرایند توسعه پایدار گردشگری روستایی و بر مبنای اطلاعات ارائه شده در بخش‌های قبلی، شاخص‌های مورد استفاده سازمان‌های مستقل و وابسته به سازمان ملل و نیز پاره‌ای از کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته دنیا و محققان گردشگری، فراوانی شاخص‌های پایداری اقتصادی در جدول ۷ نشان داده شده است. از میان نزدیک به ۱۱۰ شاخص در زمینه این بعد از پایداری، تعداد ۴۲ شاخص با دامنه فراوانی بیش از ۵ بار تکرار مورد استفاده قرار گرفته است. این اطلاعات نشان می‌دهد که مواردی همچون نابرابری درآمدی، درصد یا نرخ بیکاری، درآمد سرانه از گردشگری، درصد جمعیت زیر خط فقر، درصد کالاهای ساخته شده از منابع محلی و تقویت و ثبات اقتصاد محلی و نشاط اقتصادی طولانی‌مدت و نظایر اینها از جمله زمینه‌های اصلی پایداری اقتصادی گردشگری را در سطح مناطق روستایی کشور تشکیل می‌دهند.

علاوه بر این، از دیدگاه متخصصان و خبرگان داخلی، از ۴۲ شاخص به دست آمده از تجارب جهانی در حوزه پایداری اقتصادی تعداد ۲۴ شاخص از دید متخصصان و خبرگان داخلی قابلیت اندازه‌گیری پایداری اقتصادی گردشگری روستایی را در کشور دارند. شاخص‌های بنیادینی چون میزان درآمد جمعیت ساکن از گردشگری، میزان اشتغال در بخش گردشگری، توزیع درآمد و قدرت بین خانواده‌های محلی از گردشگری، رفاه و ثبات اقتصادی، کیفیت محصولات و خدمات گردشگری، رضایت گردشگران از مقصد و محل بازدیدشده، از جمله شاخص‌های مورد نظر متخصصان و خبرگان داخلی است که بستری مناسب را برای استفاده بهینه از سرمایه‌های انسانی و اقتصادی و محیطی در مسیر انجام فعالیت‌های اقتصادی با هدف

برآورده ساختن نیازهای اساسی جوامع روستایی کشور و رضایت بازدیدکنندگان و گردشگران به دست آورد. بدین ترتیب، از نظر تجارب جهانی و نیز دیدگاه خبرگان داخلی، مهم‌ترین شاخص‌های پایداری اقتصادی را می‌توان در قالب جدول ۷ خلاصه کرد.

جدول ۷. مهم‌ترین شاخص‌های پایداری اقتصادی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی پاسخگویان (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران)	شاخص‌های پایداری اقتصادی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	سیستم
		زیاد	متوسط	کم					
.709	2.05	37.5	28.9	32.2	۱۰	متوسط درآمد سرانه جمعیت ساکن، از گردشگری (درصد)	پایداری اقتصادی	سیستم انسانی	
.488	2.19	34.9	47.4	16.4	۹	تعداد کل شاغلان (مستقیم و غیرمستقیم) در بخش گردشگری			
.709	2.05	37.5	28.9	32.2	۸	نرخ یا درصد اشتغال در بخش گردشگری به کل اشتغال			
.709	2.05	37.5	28.9	32.2	۱۰	میزان درآمد از بخش گردشگری به عنوان درصدی از کل درآمد خانوارها و ساکنان محلی			
.495	2.43	47.4	27.6	10.5	۹	درصد خانواده‌های محلی که از گردشگری کسب درآمد می‌کنند			
.653	2.13	39.5	32.9	26.3	۸	نسبت درآمد زنان شاغل به درآمد مردان شاغل در صنعت گردشگری			
.673	2.23	46.7	27.6	24.3	۶	نرخ یا درصد بیکاری خارج از فصل شاغلان در گردشگری			
.709	2.05	37.5	28.9	32.2	۹	درصد اشتغال ساکنان محلی در پست‌های مدیریتی گردشگری محلی			
.712	2.21	44.1	23	25	۶	درصد جمعیت واقع در زیر خط فقر			
.398	2.07	22.4	57.2	15.8	۶	درصد کالاها و تولیداتی که از منابع محلی ساخته می‌شوند و در کسب و کار گردشگری عرضه می‌گردند.			زیرسیستم اقتصادی
.615	2.27	42.1	28.3	18.4	۶	تعداد بنگاه‌های اقتصادی کوچک و متوسط محلی (SME ها) مربوط به گردشگری در مقصد			

ادامه جدول ۷. مهم‌ترین شاخص‌های پایداری اقتصادی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی پاسخگویان (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران)	شاخص‌های پایداری اقتصادی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	سیستم	
		زیاد	متوسط	کم						
.673	2.23	46.7	27.6	24.3	۱۰	درصد جمعیت محلی درگیر در تجارت گردشگری				
.653	2.13	39.5	32.9	26.3	۵	تعداد گردشگرانی که در انواع مختلف اقامتگاه‌ها به طور شبانه اقامت می‌کنند				
.475	2.15	31.6	50	17.1	۱۰	تعداد فعالیت‌ها و مکان‌های ارائه‌دهنده خدمات گردشگری که در طول سال فعال هستند				
.687	2.23	47.4	26.3	25	۱۱	نسبت درآمد حاصل از فعالیت‌های گردشگری به دیگر درآمدها				
.542	2.19	37.5	42.1	19.1	۹	میزان حمایت از سرمایه‌گذاران کوچک محلی (ارائه بیمه، اعتبار و مانند آن)				
.653	2.13	39.5	32.9	26.3	۵	درصد کسب و کارهای گردشگری از بین رفته یا در حال اضمحلال				
.501	2.21	36.8	45.4	16.4	۹	تعداد خدمات و زیرساخت‌های اصلی مربوط به گردشگری به کل خدمات	کیفیت فرآورده‌ها و خدمات گردشگری	پایداری ساختار تولیدات گردشگری اقتصادی		
.590	2.31	48.7	31.6	18.4	۵	تعداد تخت مستقر شده برای هر گردشگر به تعداد کل گردشگران				
.673	2.23	46.7	27.6	24.3	۵	میزان کیفیت خدمات اسکان، غذا، حمل‌ونقل و سایر خدمات گردشگری				
.623	2.23	44.7	32.2	21.7	۶	در دسترس بودن خدمات و کالاها و فرآورده‌های گردشگری محلی				
.653	2.13	39.5	32.9	26.3	۸	سطح رضایت گردشگران از مقصد و محل بازدید شده				
.611	2.29	45.4	28.3	18.4	۱۴	درصد گردشگرانی که از خدمات و تولیدات گردشگری راضی هستند				
.529	2.03	27.6	46.7	24.3	۶	تعداد گردشگران بازگشته (بازدیدکننده مجدد از مقصد گردشگری)				
										سیستم انسانی

ج) یافته‌ها در حوزه شاخص‌های پایداری محیط زیست

مفاهیم مرتبط با پایداری اکولوژیکی و محیط زیستی گردشگری در سطح مناطق روستایی متناسب با تعاریف موجود بر محوریت حفظ و ارتقای کیفیت محیط زیست و زندگی انسان‌ها و هماهنگی با طبیعت تعریف شده است. بر این مبنا بسترسازی برای ظهور مشارکت و درگیری جامعه روستایی در تأمین اهداف محیط زیستی و اکولوژیکی توسعه پایدار گردشگری به منظور اطمینان از حفاظت از منابع و جاذبه‌های طبیعی گردشگری و بهره‌برداری پایدار از این منابع برای فراهم‌آوردن شرایط مناسب زندگی بهتر برای همه روستاییان و رضایتمندی گردشگران (با توجه به اصل عدالت درون‌نسلی و فرانسلی) مورد توجه است. از این روی پرداختن به شاخص‌های پایداری گردشگری در نواحی روستایی به منظور نظارت بر آنچه که انجام می‌گیرد، نقشی مؤثر در دستیابی به اهداف توسعه پایدار گردشگری روستایی داشته باشد.

بدین ترتیب، بر اساس نوشتارهای مرتبط با شاخص‌های پایداری در بعد محیط زیست با توجه به فراوانی شاخص‌های مورد استفاده در سازمان‌های بین‌المللی و در سطح کشورهای پیشرفته و در حال توسعه، ۵۳ شاخص انتخاب گردید. نظرخواهی از متخصصان و خبرگان داخلی نشان می‌دهد که از تعداد ۵۳ شاخص، ۳۴ شاخص مناسب و سازگار، برای ارزیابی پایداری گردشگری در سطح روستاهای کشور انتخاب شده‌اند. این خود می‌تواند بستری را برای تحقق پایداری در گردشگری روستایی در مناطق روستایی کشور به وجود آورد. این شاخص‌ها مفاهیم بنیادینی را چون حفاظت از منابع پایه و جاذبه‌های مقصد گردشگری روستایی، کیفیت هوا و منابع آب، ظرفیت تحمل و شدت استفاده از منابع، بهداشت و سلامت محیط روستا، تنوع زیستی و حفاظت از گونه‌های گیاهی و جانوری، جلوگیری از آلودگی و مواد زائد جامد و فاضلاب، آگاهی‌های زیست‌محیطی و دیگر موارد پراهمیت به همراه زیرمجموعه‌های‌شان تبیین می‌کنند که زمینه‌های اصلی پایداری محیط زیستی و اکولوژیکی را در سطح روستاهای کشور تشکیل می‌دهند. از این رو، در جدول ۸ فراوانی شاخص‌ها بر حسب نظر خبرگان درج شده است. بدین ترتیب، مهم‌ترین شاخص‌های پایداری محیط زیستی گردشگری روستایی کشور را می‌توان در قالب جدول ۸ خلاصه کرد.

جدول ۸. مهمترین شاخص‌های پایداری طبیعی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی پاسخگویان (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران)	شاخص‌های پایداری اکولوژیکی و طبیعی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	سیستم
		زیاد	متوسط	کم					
.604	2.00	29.6	39.5	29.6	۶	سهم اراضی متعلق به فعالیت‌های گردشگری به کل زمین‌های روستا	منابع سبزین	پایداری منابع اکوسیستم (آب خاک و هوا و غیر آن)	اکوسیستم طبیعی
.519	2.27	38.8	37.5	14.5	۷	نرخ یا درصد تغییر کاربری اراضی بر اثر فعالیت‌های گردشگری			
.750	2.11	42.8	23.7	31.6	۹	میزان مصرف آب برای هر تخت یا هر گردشگر در روز (لیتر)			
.626	2.05	32.9	36.8	28.3	۸	شاخص پاکیزگی آب موجود در مجتمع‌های توریستی			
.658	2.01	30.3	38.2	29.6	۷	متوسط تعداد روزها در طول فصل گردشگری که در آن استانداردهای آلودگی بیش از حد مجاز است			
.466	2.10	32.9	34.2	31.6	۶	تعداد متوسط ساعت در طول روز در فصل گردشگری که در آن سروصدا بیش از استانداردهای آلودگی صوتی است			
.762	2.05	28.3	52	18.4	۸	تعداد سایت‌های ویژه (طبیعی، فرهنگی) تحت حفاظت در برابر سایت‌های فاقد هر گونه حمایت	حیثیت از گونه‌های جانوری و گیاهی		
.660	2.11	40.1	23.7	34.9	۶	وجود قانون برای حفاظت از تنوع زیستی (گونه‌های کمیاب و نادر و جز آن)			
.574	2.10	38.2	32.9	27.6	۶	تعداد گردشگران به سطح اکوسیستم‌های تعیین‌کننده اصلی حفاظت‌شده	ظرفیت تحمل	تأثیرات عمومی محیطی	
.634	2.18	26.3	32.9	39.5	۶	وجود برنامه‌ریزی توسعه یا کاربرد زمین برای مصارف گردشگری			
.464	2.11	27	40.1	31.6	۶	وجود ضوابط و معیارهای خاص برای کنترل توسعه گردشگری در برنامه‌ها (همچون تعداد هتل‌ها و تخت‌ها، استانداردهای تراکم، کنترل طراحی و جز اینها)			
.466	2.14	28.9	52	17.8	۱۱	تعداد گردشگران در فصل اوج گردشگری به کل جمعیت محلی			

ادامه جدول ۸. مهمترین شاخص‌های پایداری طبیعی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی پاسخگویان (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران)	شاخص‌های پایداری اکولوژیکی و طبیعی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیرسیستم‌ها (ابعاد)	تیم‌بندی
		زیاد	متوسط	کم					
.483	2.03	21.7	21.1	52.6	۶	تعداد سایت‌ها و مناطق گردشگری واقع در مناطق خطرناک	کاهش آسیب‌پذیری محیطی	سیستم طبیعی اکوسیستم طبیعی مدیریت و سیاست‌های محیطی	
.705	2.01	23	34.9	40.8	۶	سطح و شدت استفاده از مناطق حفاظت‌شده و محیط طبیعی			
.573	2.24	34.9	29.6	34.2	۶	کیفیت اکوسیستم‌ها و منابع طبیعی گردشگری (تنوع زیستی، وضعیت زیستگاه)			
.644	2.01	27	30.9	40.8	۱۳	تعداد برنامه‌های مدیریتی و اقدامات و مقررات زیست‌محیطی برای کنترل بازدیدکنندگان	برنامه‌ریزی و مدیریت		
.462	2.26	26.3	43.4	28.9	۵	سطح آموزش (نگهبانان، راهنماها، اطلاعات، کترینگ، مدیریت و جز اینها)			
.738	2.01	38.8	46.7	13.2	۶	وجود طرح جامع برای توسعه منطقه و سایت گردشگری			
.615	2.01	30.3	32.2	36.2	۸	وجود طرح گردشگری پایدار و گنجاندن گردشگری در فرایند برنامه‌ریزی محیطی و اجتماعی به عنوان یکی از اجزای آن	مدیریت و سیاست‌های محیطی		
.464	2.45	54.6	33.6	10.5	۵	وجود امکانات اساسی (راه دسترسی، آبریزگاه، پارکینگ و مانند اینها) به ازای تعداد گردشگران			
.670	2.25	48	27	23.7	۷	درصد افرادی که آگاهی و درک روشنی از نقش گردشگری پایدار (برنامه‌ریزی شده) دارند			
.726	2.07	39.5	27	32.2	۸	سرانه تولید مواد زائد جامد به نسبت هر گردشگر	تهیه و مدیریت محیط		
.697	2.09	38.8	29.6	30.3	۱۲	حجم ضایعات قابل بازیافت تولید شده در واحدهای گردشگری (توریستی) به مجموع ضایعات تولید شده در واحدهای مذکور			
.613	2.24	44.7	32.9	21.1	۶	تعداد مکان‌های سیستم جمع‌آوری و جایگاه دفن صحیح زباله			
.670	2.03	34.2	32.9	31.6	۶	وجود اقدامات پیشگیرانه برای مشتریان به منظور به حداقل رساندن مواد زائد جامد	تعداد واحدهای گردشگری که به دنبال بازیافت و یا روش‌های به حداقل رساندن ضایعات‌اند، به کل واحدهای مذکور		
.323	2.07	19.7	66.4	12.5	۱۱				
.556	2.19	38.2	40.8	19.7	۵	وجود طرح مدیریت فاضلاب			

ادامه جدول ۸. مهمترین شاخص‌های پایداری طبیعی توسعه پایدار گردشگری روستایی

Variance	Mean	فراوانی پاسخگویان (درصد)			فراوانی در تجارب جهانی (سازمان‌ها، کشورها و پژوهشگران)	شاخص‌های پایداری اکولوژیکی و طبیعی توسعه گردشگری روستایی	مؤلفه‌ها	زیست‌محیطها (ابعاد)	سیستم
		زیاد	متوسط	کم					
.507	2.17	34.9	46.1	17.8	۷	تعداد اقدامات صورت گرفته برای آگاه کردن افراد محلی در فعالیتهای حفاظتی گردشگری، (جلسه‌ها، برنامه‌ها و هزینه‌ها)	تغذیه آگاهی‌های زیست‌محیطی		
.376	2.56	57.9	29.6	5.9	۷	درصد مدبران گردشگری دارای آموزش زیست‌محیطی			
.614	2.15	38.8	36.2	23.7	۶	درصد هتل‌ها، اپراتورها و راهنمایان تور که استراتژی یا خط مشی زیست محیطی دارند			
.586	2.00	25.7	36.8	25.7	۶	درصد گردشگرانی که از اهمیت مکان حفاظت‌شده آگاه‌اند			
.522	2.12	32.2	46.1	20.4	۶	اقدامات پیشگیرانه برای به حداقل رساندن انتشار دی اکسید کربن (CO ₂) برای گردشگران			
.430	2.20	32.9	52.6	13.2	۱۲	میزان مصرف انرژی از منابع تجدیدناپذیر به کل مصرف انرژی (در واحدهای گردشگری)			
.428	2.13	28.3	54.6	15.1	۱۲	تعداد واحدهای اقامتی گردشگری که به آنها برچسب محیطی داده شده است (به رسمیت شناخته شده در سطح بین‌المللی، ملی، منطقه‌ای و محلی) به کل واحدهای گردشگری			

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه پایداری به نحو گسترده‌ای به عنوان رویکردی بنیادین، برای هر نوع توسعه از جمله توسعه گردشگری پذیرفته شده و در مباحث سیاسی و محیطی، گردشگری پایدار به عنوان مفهومی نو، برای مقابله با آثار مخرب توسعه گردشگری مطرح گردیده است. به این ترتیب، مفهوم توسعه پایدار گردشگری، ابعاد اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را در برمی‌گیرد. این مفهوم اشاره به این امر دارد که توسعه گردشگری به شکل سنتی برای محیط‌های طبیعی، اجتماعی و اقتصادی آثار منفی دربر دارد و ادامه رویه‌های غلط، آسیب‌های جدی به محیط وارد می‌آورد؛ و از طرف دیگر در این رهیافت جدید توسعه همه‌جانبه مقصد مد نظر قرار گرفته شده است. البته در آن، ابعاد اجتماعی و اقتصادی و زیست‌محیطی و اصول اساسی توسعه و توسعه

پایدار بیشتر در نظر گرفته شده تا خود گردشگری و اجزا و عناصر آن؛ چرا که در رهیافت توسعه پایدار گردشگری (STD)، گردشگری به مثابه چرخه‌ای برای توسعه پایدار تلقی می‌گردد و اصول اساسی توسعه پایدار همانند کاهش فقر روستایی، عدالت و توزیع درآمد، برابری میان‌نسلی و بین‌نسلی، تنوع زیستی و مانند اینها در نظر است.

با این توصیف رویکرد زیربنایی که هم‌اکنون در برنامه‌ریزی صنعت گردشگری و در دیگر انواع توسعه به کار می‌رود، رویکرد رسیدن به توسعه پایدار است. بر اساس روش توسعه پایدار باید منابع طبیعی و فرهنگی و سایر منابع گردشگری برای استفاده مداوم در آینده حفظ شود و در عین حال برای جامعه کنونی سودمند و مفید باشد. با این تعریف جدید از گردشگری بایستی تأکید کرد که اساس گردشگری روستایی، ترکیب محیط زیست روستایی، فعالیت‌های مزرعه و فرهنگ‌های خاص موجود در روستا به منظور فراهم ساختن زمینه تفریح و تنوع برای گردشگران و ایجاد فرصتی برای افراد محلی در کسب درآمد بیشتر، بدون تخریب محیط زیست طبیعی است. از اهداف نهایی توسعه پایدار گردشگری روستایی، دستیابی به توسعه پایدار مناطق روستایی است که در آن تلاش می‌شود تعادل و توازن میان اقتصاد و اجتماع و محیط زیست روستایی فراهم سازد. بدین ترتیب، علاوه بر بهبود و رشد اقتصادی، امکان حفاظت و نگهداشت منابع طبیعی روستایی و محیط زیست برای آیندگان نیز فراهم می‌گردد و از تأثیرات مخرب گردشگری در این مناطق کاسته می‌شود. برای رسیدن به این نکته مهم به شناسایی شاخص‌ها و معرف‌های توسعه پایدار گردشگری در وضعیت فعلی آن نیاز است تا از این طرق پایداری یا ناپایداری توسعه گردشگری و اجزا و عناصر آن در مناطق روستایی کشور با توجه و تمرکز بر اصول و معیارهای توسعه گردشگری پایدار مورد سنجش قرار گیرد.

امروزه جدیدترین ابزارهای اندازه‌گیری پایداری، «شاخص‌های پایداری» اند که در تلاش برای پیوند بین موضوعات اقتصادی و اجتماعی و زیست‌محیطی و نیز روابط متقابل قدرت مطرح شدند. بنابراین چنین شاخص‌هایی مجموعه‌ای از سنجه‌های مختلف‌اند که به تصمیم‌گیران و برنامه‌ریزان برای اصلاح فعالیت‌ها و فرایندهای توسعه گردشگری روستایی

کمک می‌کند و می‌تواند به عنوان ابزاری برای مدیریت برنامه‌های موجود و چارچوبی برای طراحی فعالیت‌های آینده عمل کند. برای سنجش و ارزیابی توسعه پایدار گردشگری روستایی باید معیارهای تأثیرگذار اقتصادی، ملاحظات زیست‌محیطی و ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی جامعه محلی به صورت جامع در نظر گرفته شود.

بر اساس تحلیل نوشتارهای گردشگری و مطالعات انجام شده، در حوزه اجتماعی گردشگری، تعداد ۲۲ شاخص انتخابی مفاهیم بنیادینی چون رعایت حقوق انسانی و کار، برابری، رضایتمندی عمومی، خدمات و امنیت اجتماعی و کیفیت زندگی و نیز ظرفیت‌سازی نهادی، به همراه زیرمجموعه‌های خود، زمینه‌های اصلی پایداری اجتماعی و نهادی گردشگری را در سطح مناطق روستایی ایران تشکیل می‌دهند و در زمینه پایداری اقتصادی مقاصد گردشگری تعداد ۲۴ شاخص مواردی همچون نابرابری درآمدی، نرخ بیکاری، درآمد سرانه از گردشگری، درصد جمعیت زیر خط فقر، درصد کالاهایی که از منابع محلی ساخته شده و تقویت و ثبات اقتصاد محلی و نظایر اینها از جمله زمینه‌های اصلی پایداری اقتصادی گردشگری را در سطح مناطق روستایی کشور تشکیل می‌دهند. در نهایت، بر اساس آنچه که در نوشتارهای مرتبط با شاخص‌های پایداری و نظر خبرگان و متخصصان کشور در بعد محیط زیست مرور شد، ۳۴ شاخص مفاهیم بنیادینی چون حفاظت از منابع پایه و جاذبه‌های مقصد گردشگری، کیفیت هوا و منابع آب، تنوع زیستی و حفاظت از گونه‌های گیاهی و جانوری، جلوگیری از آلودگی و دیگر موارد پراهمیت، به همراه زیرمجموعه‌های خود، زمینه‌های اصلی پایداری محیط زیستی و اکولوژیکی را در سطح روستاها تشکیل می‌دهند. افزون بر این، بومی کردن شاخص‌ها با توجه به بررسی تجارب جهانی و از دیدگاه خبرگان داخلی، به نتایج دیگری در خصوص شاخص‌های استخراج شده منجر می‌شود، که در ادامه ذکر می‌گردند.

۱. سازگاری درونی و بیرونی شاخص‌ها: طراحی و سازماندهی شاخص‌های پایداری گردشگری روستایی با اتخاذ رویکردی یکپارچه از منظر روش‌شناسانه است و همه‌ی وجوه حیات مقصد گردشگری روستایی و بستر جغرافیایی زندگی آنها را در بر می‌گیرد. از این رو شاخص‌های

انتخاب شده از بعد محتوایی و مبانی اندیشه‌ای، الزامات برنامه‌ریزی و ساختار اجرایی ارتباط کامل با هم دارند؛ و مکمل یکدیگرند و از طرف دیگر با محیط خارجی آن هماهنگ و سازگارند.

۲. امکان عملیاتی‌بودن شاخص‌ها با انجام آزمون تجربی: شاخص‌های انتخابی با توجه به شرایط و مقتضیات سرزمینی کشور، قلمروهای فضایی گردشگری و نظام گردآوری اطلاعات و مانند اینها در کشور تهیه شده‌اند و از جمله عوامل مناسب در اندازه‌گیری پایداری به شمار می‌آیند و به علاوه، قابلیت آزمون‌پذیری و عملیاتی در سطح روستاهای کشور را دارند.

۳. توسعه پایدار گردشگری و بومی‌کردن شاخص‌ها: توسعه پایدار گردشگری بستر مناسب و روش تبیینی قوی برای بومی‌کردن شاخص‌های پایداری گردشگری و سپس اندازه‌گیری شاخص‌ها ایجاد کرده است که نشان می‌دهد استفاده از آن در تبیین و استخراج شاخص‌های گردشگری روستایی اکنون ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به شمار می‌آید.

منابع

الوانی، سیدمهدی و معصومه پیروزبخت، ۱۳۸۵، **فرایند مدیریت جهانگردی**، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، چاپ اول.

بل‌سیمون و مورس، استفان، ۱۳۸۵، **سنجش پایداری**، ترجمه شاهنوشی، ناصر، دهقانیان، سیاوش و آذین فریدا...، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

دفتر برنامه‌ریزی توسعه روستایی وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۸۶، **طرح تدوین شاخص‌های توسعه پایدار روستایی**، مهندسین مشاور سبزاندیش پایش.

رضوانی محمدرضا، ۱۳۸۷، **توسعه گردشگری روستایی (با رویکرد گردشگری پایدار)**، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

رنجبریان، بهرام، زاهدی، محمد، ۱۳۸۵، **شناخت گردشگری**، چاپ دوم، انتشارات چهارباغ، اصفهان.

عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری و همکاران ————— فرایند بومی‌سازی شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری ...

شریف‌زاده، ابوالقاسم و مرادنژاد، همایون، ۱۳۸۱، توسعه پایدار و گردشگری روستایی، ماهنامه اجتماعی اقتصادی جهاد، خرداد و تیر، شماره ۲۵۱-۲۵۰، ص ۵۲ - ۵۵.

ظهرابی، حمید، ۱۳۸۵، تدوین الگوی مدیریت اکوگردشگری در حوزه آبخیز پریشان، مرکز علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی اهواز.

قادری، اسماعیل، ۱۳۸۲، نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی پایدار، پایان‌نامه دوره دکتری، به راهنمایی عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری، دانشگاه تربیت مدرس.

Abdullaev, Akhmad, 2004, **Rural Tourism and Sustainable Development in Hookkaido**, Candidate for the Degree of Master, Division of Urban and Environmental Engineering, PP. 162-165.

Bell, S. and Morse S., 2003, **Measuring Sustainability: Learning by Doing**, Earthscan, 189 pages, London. ISBN 1-85383-843-8, PP. 14-21.

Bell, S. and Morse, S., 1999, **Sustainability Indicators: Measuring the Immeasurable**, Earthscan, 175 pages, London. ISBN 1-85383-498-x. New edition 2000, New, revised edition for 2007.

Bramwell, B., & Lane, B., 1993, **Sustainable Tourism: An Evolving Global Approach**, Journal of Sustainable Tourism, 1(1), PP. 6-16.

Choi, H.S. & Sirakaya, E., 2006, **Sustainability Indicators for Managing Ccommunity Tourism**, Tourism Management, Vol. 27, PP. 1274-1289.

Duim, V.R. van der, 2005, **Tourismscapes: An Actor-network Perspective on Sustainable Tourism Development**, Wageningen: WUR Wageningen, PP.164-165.

Inskoop, E., 1994, **National and Regional Tourism Planning: Methodologies and Case Studies**, London: Routledge.

Ko, T.G., 2001, **Assessing Progress of Tourism Sustainability**, Annals of Tourism Research, 28(3), PP. 817-820.

Ko, T. G., 2005, **Development of a Tourism Sustainability Assessment Procedure: A Conceptual Approach**, Journal of Tourism Management 26, PP. 431-445.

- LEPAE, 1998, **Towards Indicators of Sustainable Development**, Chemical Engineering Department, University of Porto Rua dos Bragas, Portugal.
- Li, W., 2005, **Community Decisionmaking Participation in Development**, Journal of Annals of Tourism Research, Vol. 33, No. 1, PP. 132–143.
- Mannion, A.M., & Bowlby, S.R., 1992, Introduction, in A.M. Mannion, & S.R. Bowlby (Eds.), **Environmental issues in the 1990s**, PP. 3–36.
- Mason, M. C. and derVen Der Borg J., 2002, **Sustainable Tourism Development in Rural Areas**, The case of the Dolomite Basin, Italy, PP. 2.
- Rattanasuwongchai, N., 1998, **Rural Tourism - the Impact on Rural Communities II. Thailand**, Food & Fertilizer Technology Center, PP. 2.
- Walpole, M.J. & Goodwin, H.J., 2000, **Local Economic Impacts of Daragon in Indonesia**, Journal of Annals of Tourism Research, Vol. 27, No. 3. Pn.5.
- Yarkova, Y. AND Stoykova, B., 2008, **Sustainability of Rural Tourism In The Smolyan Municipality Of Bulgaria**, Department of Regional Development, Trakia University, Trakia Journal of Sciences, Vol. 6, No. 3, PP. 31-40.
- Yunis, E., 2004, **Sustainable Tourism and Poverty Alleviation**, Paper presented at the World Bank-ABCDE Conference-Europe. Brussels, 10 May 2004, PP. 6-7.